

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ НА ФОНЕТИЧНУ СИСТЕМУ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ДІЛОВОЇ МОВИ

(на матеріалі пам'яток XVI – XVII ст. північноукраїнського ареалу)

Впливи польської мови на фонетичну систему української відзначали В.Шимановський [10, 96-97], І.Огієнко [6, 473], В.Русанівський [9, 90], В.Мойсієнко [5, 33], М.Лесів [11, 12-14] тощо. Детально визначила і проаналізувала корелятивні пари обох мов у староукраїнській Л.Гумецька [2; 3]. Однак у дослідженнях мало уваги зверталось на полонізацію українських фонетичних форм.

У статті на матеріалі пам'яток ділового стилю північноукраїнського ареалу проаналізовано наслідки взаємодії фонетичних систем української та польської мов XVI – XVII ст. Результати порівнюємо з даними Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.

Науковцям, які займаються проблемою запозичень, часто доводиться спростовувати погляд на освоєння запозиченої лексеми в мові-реципієнті, як на механічний процес. Іншомовний елемент не просто додається до мовного лексикону, а проходить складний шлях входження в лексико-семантичну, фонетичну, морфологічну, синтаксичну системи мови. Це дає підстави ученим виділяти поетапні форми лексем іншомовного походження від проникнення до повної їх адаптації в мові-реципієнті (наприклад, інтеграція, інтерференція, проникнення, запозичення тощо)¹.

Фонетична адаптація запозиченої лексики – це один із основних способів освоєння чужорідної лексеми в мові-реципієнті, поряд із морфологічним і

¹ Детальніше питання взаємодії мов на різних рівнях див. Вайнрайх У. Языковые контакты. – К.: Вища школа, 1979. – 246 с., Верещагин Е.М. Психолінгвістическая проблематика теории языковых контактов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 160с., Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1966. – 135с., Ільяшенко Т.П. Языковые контакты. – М.: Наука, 1970. – 205с., Карлінський А.Е. Основы теории взаимодействия языков и проблема интерференции./ Автореф. ... докт. філол. наук. – К.,1980. – 48с., Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов. К.: Вища школа, 1974. – 256с.

семантичним [8, 41]. Процес асиміляції на фонетичному рівні “відбувається не в окремому запозиченому слові, а в ряді слів, схожих між собою тими або іншими формальними елементами” [8, 44]. Адаптація передбачає насамперед підпорядкування історико-мовним процесам, які відбувалися в мові-реципієнті, а не автоматичну заміну тотожними чи близькими звуками. Підтвердженням є утворення співвідносних пар, що набувають форм “регулярних фонетичних кореляцій” [3, 53].

С.Олексієнко, проаналізувавши матеріал східнослов'янських пам'яток XIV – XVI ст., по суті, підтверджує стабільність фонетичної системи щодо іншомовного впливу [8]. Поверхове контактування мов може лише спровокувати зміни деяких особливостей фонологічної синтагматики даної мови: виникнення раніше відсутньої послідовності фонем, зміна закономірностей початку і кінця слова, порушення деяких надсегментних характеристик слова [8, 41; 7, 293-294]. Тому із нижче аналізованих неадаптованих звукосполучень жодне не було послідовним в українській мові, навпаки, запозичені лексеми, які в подальшому успадкувалися, адаптувалися відповідно до етимологічних відповідників української мови.

У досліджуваних текстах адаптація полонізмів, а також запозиченої лексики з інших мов через посередництво польської, проходила за тими ж моделями, що й у XIV – XV ст. [див. 2, 72; 3, 53-60]. Поряд із цим, отриманий матеріал показує, що саме в цей період у діловій мові наявна значна кількість фонетично неадаптованих лексем. Характерним також є те, що не асимілюються не лише ті звукові форми, які в мові-реципієнті вже мали регулярні фонетичні кореляції, а й, навпаки, староукраїнські питомі лексеми набувають польського звучання, відбиваючи рефlekсацію польської мови. Імовірно, тут слід говорити не про неадаптовані звукоформи, а про фонетичний вплив польської мови на ділову українську. Постає проблема: чи вважати лексеми, які були питомими у староукраїнській мові, але в текстах оформлені за законами польської фонетики, тільки фонетичним запозиченням, чи також і лексичним (н-д, *лято*, *вядомо*...). Поділяємо погляд О.Булики, що такі лексеми

слід уважати не запозиченнями, а лексичними засобами, які вживалися під впливом польської мови [1, 205]. У власній практиці такі лексеми будемо називати сполонізованими формами на відміну від лексичних неадаптованих слів.

Відзначимо наявні в пам'ятках північноукраїнського ареалу неадаптовані та сполонізовані звукові вияви. У текстах наявні неповноголосні форми²: *брана* [Пб, 46 зв.]³ *брама*; *вро(т)ному* [Па, 46], *злоты(х)* [Пб, 3 зв.], *кролевствъ* [Пб, 4 зв.], *кро(л)* [Пб, 5], *з с(т)роны* [Пб, 5 зв.], *трикро(л)скиє* [I, 1], *оброно(м) пра(в)ны(м)* [III, 130 зв.], *кгро(д)скы(м)* [I, 238] тощо.

Неповноголосся є частим в аналізованих текстах порівняно з іншими формами неадаптованих чи сполонізованих слів. Зазначимо, що в пам'ятках XIV – XV ст. неповноголосні форми теж зустрічаються, але частотність їх незначна. Нижче наведемо слова із неповноголоссям, зафіксовані у “Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст.”: *блота* (1 до 52)⁴ [IV (I), 101], *влодарь* (1) (на позначення управителя маєтку короля або феодала вживалося дві фонетичних форми: польська *влодарь* (1) та чеська *владарь* (4) [відповідно IV (I), 181, IV (I), 178]), польська форма *влостный* (6) [IV (I), 182] вживалася паралельно із чеською. *власный* (7) [IV (I), 181], *влость* (1 до 116) IV ([I), 182], *врата* (1 до 3) [IV (I), 200], *кролевство* (9 до 8) [IV (I), 515], *кроль* (172 до 333) [IV (I), 516], *чловѣкъ* (11 до 124) [IV (II), 545] тощо. Переважна більшість неадаптованих форм XIV – XV ст. уживаються в текстах, які писані на території західної України (території, яка або здавна була складовою Речі Посполитої, або розташовувалася біля природного кордону).

Непоодинокі фіксуються форми, в яких на місці **ѣ** вживається польський відповідник **a**: *вядомы* [Па, 27], *кгнады(х)* [I, 251], *жары(и)* сірий [I, 4 зв.], *зая(з)дь* [III, 71 зв.], *пре(з) лято* [I, 271 зв.], *мяре* [Па, 37], *ная(з)дь* [Пб, 47], *до*

² Наводиться лише частина із зафіксованих прикладів до кожної з виділених груп неадаптованих звукосполук.

³ Тут і далі у квадратних дужках вказується сторінка оригіналу. Ілюстративний матеріал наводиться у формах узятих із контексту пам'яток.

⁴ Тут і далі у круглих дужках подається співвідношення неадаптованих чи сполонізованих форм до адаптованих чи питомих; одна цифра у круглих дужках вказує кількість фіксацій [за даними Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К.: Наукова думка, 1977-1978]

приязьдѣ [I, 269], *для свяде(цт)ва* [IIб, 43 зв.], *свядомы* [I, 266], *святѡм 'свѡтом'* [IIв, 20 зв.], *цалы(и)* [Iа, 7 зв.]. У текстах XIV – XV ст. Л.Гумецька зафіксували лише один подібний приклад: *освѡцѡныи* [3, 55].

Поряд із способом передавання польських носових українськими *а* (*я*) та *у*, в текстах є також звукосполучення *ен* або *он*: *на(д)во(нт)лоные* [III, 175], *ре(н)ди(к)* [I, 308 зв.], *охенъдозтвъ* [IIв, 10], *жо(л)токгоро(н)ци(и)* [IIв, 15 зв.] та ін. У Староукраїнському словнику незначна кількість запозичених слів XIV – XV ст. зберігає носовий призвук на письмі: *ксензь* [IV (I), 521], *ланчицькии* [IV (I), 538], *венци* [IV (I), 164], *венцовать* [IV (I), 164], а також у кількох власних назвах (*Вѡнцѡцѡнць* [IV (I), 235] та *Ланчиця* [IV (I), 538]).

Зустрічаємо часте написання *ц* замість етимологічного відповідника *ч*: *жо(л)токгоро(н)ци(и)* [IIв, 15 зв.], *(з)рѣцѡно* [I, 267 зв.], *в моц* [IIа, 1зв.], *непоцѣтивыми* [I, 309 зв.], *неу(ц)тивыми* [IIв, 23 зв.], *но(ц)ны(и)* [I, 247], *пецѡвъ* (піч) [I, 259], *по(л)ноцѣ* [III, 126], *помо(ц)* [I, 244], *поцтивѣ* [I, 254], *шля(х)тицо(в)* [IIа, 42] тощо. У текстах пам'яток XIV – XV ст. теж часто зустрічаємо *ц* замість староукраїнського відповідника *ч* у лексемах польського та чеського походження: успадковане українською мовою з неадаптованою звукоформою слово *моц* (30 до 5) [IV (I), 615] та похідні *немоцѡнъ* (2) [IV (II), 39], *немоцѣ* (13 до 2) [IV (II), 39], *помоцѡнъ* (3 до 6) [IV (II), 190], *помоцѣ* (3 до 55) [IV (II), 190], *нелацѡность* (1) [IV (II), 38], *премогуции* (1) [IV (II), 229], *прѣнаосвѣцѡниши* (1) [IV (II), 273], *сведѣцтво* (25 до 29) [IV (II), 320], *цо* (1 до 1306) [IV (II), 527], *цюдность* (1) [IV (II), 528] тощо.

У низці слів пом'якшений губний вживався без епентетичного *л*: *дѣревѣны(х)* [I, 5], *земѡнѣ* [IIа, 5], *земѡ(н)ка* [I, 3], *застанѡвѣ(н)я* [III, 8], *покраѡвѣнѣ* [I, 260] тощо. У XIV – XV ст. польське подібне звучання відбивають слова *земѡ* (7 до 2209) [IV (I), 398], *земѡнинъ* (32 до 71) [IV (I), 398].

У деяких словах зберігається звукосполучення *дл* замість староукраїнського *л*: *жро(д)ла* [III, 146 зв.], *прѣстира(д)ло* [IIа, 14], *садѣло* [I, 292 зв.] У Словнику староукраїнської мови наявні два полонізми, які зберігають звукосполуку *дл*: лексема *быдло* (1) [IV (I), 137], яка у подальшому

успадкована деякими говорами української мови, та лексема *стадло* (1) [IV (II), 378]. Не відбувається субституція у кількох словах у ряді звукоформ *дз – жс*: *по(д)рузоно(з)[о]* [Іб, 4], *родзе(н)ю* [Іа, 20], *владзу* [Іа, 1 зв., 33 зв.] та ін. Подекуди фіксується польський відповідник на місці давніх *гь, *Іъ: *зекрвавене* [I, 258], *кръви* [Іа, 18], *окрвавили* [Іб, 9 зв.] тощо.

Зібраний матеріал засвідчує в північноукраїнських пам'ятках XVI – XVII ст. велику кількість запозичених лексем, написання яких відбиває особливості польської фонетичної системи, натомість – в XIV – XV ст. фонетичні впливи старопольської мови в мові українських пам'яток малопомітні або фіксуються спорадично [пор. 3, 53, IV]. Характерним є також те, що в тексті маємо не тільки неадаптовані полонізми, а й питому лексику, оформлену за зразком польської фонетики: *чарный* (п. *czarny*) 'чорний', *бартный* (стп. *bartny*) 'бортний', *бартъ* (стп. *barć*) 'борть' тощо. Очевидно, це дозволяє говорити про зміни фонетичного рівня староукраїнської мови під впливом польської. Напевно, важко знайти загальну причину поясненню цього явища, оскільки могло спрацювати одночасно кілька факторів. По-перше, відбивались, індивідуальні прояви писаря, оскільки в цей час активно починає розвиватись діловодство, а тому через нагальну потребу не всі писарі могли глибоко володіти польською і українською мовами, як це було в XIV – XV ст. [пор. твердження 3, 55].

По-друге, тогочасна мовна ситуація передбачала функціонування двох, як розмовних (літературно писемних більше), мов: польської і української, цілком можливо, що тодішня українська шляхта, полонізуючись, цим хотіла дорівнятися до польської еліти. Звідси, в неадаптованих словах спостерігаємо процес точного відбиття польського звучання запозиченого слова без підпорядкування закономірним рефлексам української мови та полонізацію українських слів. Поряд із цим, це могли бути загальномовні прояви взаємодії фонетичних систем двох мов, до того ж споріднених (аналогію маємо нині в живій українській мові під впливом російської). Підтвердженням може бути фіксація в одній пам'ятці, подекуди на одній сторінці, адаптованих і

неадаптованих форм: *шля(х)тицо(в)* [Па, 42], *шля(х)тича* [Па, 5], *наε(з)дь* [Пб, 22], *ная(з)дь* [Пб, 47] та ін.

По-третє, неадаптовані звукові вияви можуть свідчити, що полонізми настільки активно вливалися в староукраїнську мову, що не встигали асимілюватись, оскільки “фонетична адаптація і стабілізація звукової форми є тривалим процесом” [8, 41]. До того ж на той період не було вироблених єдиних норм не тільки для передавання іншомовних слів, а й для староукраїнської (відсутні граматики цієї мови), тому “наявність звукових варіантів, різноманітність форм передачі звукового складу іншомовних слів на новому мовному ґрунті в період їх входження є істотним моментом для процесу фонетичної адаптації. Необхідною умовою фонетичного освоєння слова була насамперед стабілізація його форми. У XIV – XVI ст. відбір із ряду варіантів одного почав лише накреслюватися. Варіантні відношення звуків у східнослов’янських мовах надзвичайно ускладнювалися тими модифікаціями, яких додає якості звука його позиція” [8, 44].

Наведений матеріал свідчить про те, що в XVI – XVII ст., порівняно з XIV – XV, зростає кількість неадаптованих звукосполучень, ареал яких поширився на північноукраїнські землі, а також з’явилася тенденція полонізації староукраїнських лексем. О.Булика вважає, що неадаптованість лексеми може служити додатковим свідченням про час проникнення запозичень та шлях [1, 216-217]. Більшість лексем у подальшому підпорядкувалися фонетичним законам української мови. Хоча є низка слів, які увійшли до активного вжитку, зберігши чужу вимову: наприклад, запозичена в XIV ст. лексема *моц* (стч., стп. *тос*) з невідомих причин витіснила питомий відповідник *мочь* [IV (I), 617] і функціонує нині, утворивши похідні (*міць, міцний, міцніти, міцно*); також слова, які не мали в староукраїнській мові питомих відповідників *простирадло, бидло, брама* тощо.

Таким чином, польська мова в XVI – XVII ст. мала великий вплив на староукраїнську: на лексичному рівні серед усіх запозичень маємо найбільшу кількість полонізмів. Безперечно, що при потребі заповнити мовний вакуум

польська мова була найближчим джерелом. Але її паралельне функціонування відіграло негативну роль, торкнувшись таких відносно стабільних систем, як морфологічна та фонетична, водночас позначившись і на синтаксисі. Цілком можливо, якби польська мова профункціонувала на українських землях ще століття-два, її вплив набагато глибше позначився б на рівнях народнорозмовної мови. Перспективним є дослідження, спрямоване на виявлення нових чи активізацію питомих послідовностей фонем, утворених під впливом польської мови.

ДЖЕРЕЛА

- I. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.– Житомир, 2004. – 253 с.
- II. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. док. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.Русанівський та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 316 с. [Па – 1605 р.; Пб – 1609 р., Пв –1649-50 pp.].
- III. Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К.: Наукова думка, 1991. – С.5-56.
- IV. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К.: Наукова думка, 1977-1978. (I) – Т. I; (II) – Т. II.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булыка А.М. Давныя запазычанні беларускай мовы. – Мінськ, 1972. – 384 с.
2. Гумецька Л.Л. Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С.71-73.
3. Гумецька Л.Л. Фонетичні субституції в староукраїнських запозиченнях з польської мови // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. 5. – К., 1962. – С. 53-62.

4. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. док. / Підгот. до вид. В.В. Німчук, В.Русанівський та ін. – К.: Наукова думка, 1981. – 316 с.
5. Мойсієнко В. Акти Житомирського уряду кінця XVI початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р.,1635 р. – Житомир, 2004. – С. 5-41.
6. Огієнко І.Українська літературна мова XVI ст.. і український Крехівський Апостол 1560-х років. Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава: Вид-во Варш. Ун-ту, 1930. – Т. 1. – 520с. – Т.2. – 192с.
7. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М.: Наука, 1970. – 603 с.
8. Олексієнко С.І. Про способи освоєння лексичних запозичень: На матеріалі східнослов'янських пам'яток XIV-XVI ст.// Мовознавство. – 1974. – № 6. – С.41-47.
9. Русанівський В.М. Польська ділова мова XVI-XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 86-96.
- 10.Шимановский В. Очерк по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI – XVII вв. – Варшава, 1863.
- 11.Łesiów M. Historia wzajemnych kontaktów i wpływów języka polskiego i ukraińskiego // Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniem językowymi. – Lublin, 2003. – С. 11-23.